

Problemi zapadne granice Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu¹

Jedan od važnih elemenata oslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije bilo je pitanje vraćanja otuđenih dijelova zemlje domovini. Taj zadatak zacrtan je u ciljevima oružane borbe i do njegova ostvarenja prolazilo se složenim putem na unutrašnjem i međunarodnom planu. Oslobodjenje tih dijelova zemlje postalo je sastavni dio opće politike i težnji narodnooslobodilačkog pokreta. Prema toku i razvoju taj put pređen je u dvije etape: u prvoj se na unutrašnjem planu odvijala borba pridobivanja za narodnooslobodilački pokret svih slojeva naroda Istre i Slovenskog primorja, u drugoj se ta borba prenosi na međunarodnu platformu, kada se narod tih krajeva potpuno opredijelio za novu Jugoslaviju i vraćanje tih krajeva u njen sastav.

Ciljevima narodnooslobodilačkog rata pripadalo je i rješenje nacionalnog pitanja, i na unutrašnjem i na vanjskom planu. Dakako, niti se sve od početka oružane borbe moglo odjednom rješavati, niti bi bilo opravdano pokretati pitanja prije nego što sazriju uvjeti za njihovo rješavanje bez neophodnih izgleda na uspješan ishod. Na problem naše zapadne granice rano je ukazano, još u maju, junu i septembru 1941. godine. Tada se na savjetovanju KPJ u Zagrebu, u proglašenju CK KP Slovenije i okružnici CK KPH, pokrenulo ovo pitanje, što je ukazivalo na to da KPJ ne prihvaća rješenje iz prvih godina poslije prvoga svjetskog rata, kojim je bila određena rapalska jugoslavensko-talijanska granica.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog rata karakterizirao je izraziti realizam, smisao za osjećanje stvarnosti, što je davalo iz godine u godinu plodove i dovelo do pobjedničkog završetka rata i revolucije. Mada Atlantska povelja garantira pravo naroda na samoopredjeljenje, vrhovno rukovodstvo oslobodilačke borbe od početka se nije oslanjalo na goli formalizam toga dokumenta. Ono se opredijelilo za sigurniji put uspjeha — na angažiranost i aktivno opredjeljenje stanovnika otuđenih krajeva za priključenje Istre i Slovenskog primorja domovini. U toj težnji vodilo se računa da odgovorna rukovodstva ne donose prenapete odluke, nego da se na tom putu prilagođavaju mogućnostima trenutka. Dosljedno principu jednakosti svih naroda i narodnosti u novoj Jugoslaviji u stvaranju, ne samo da se nije pravila nikakva razlika između slavenskog

¹ O toj temi autor je pisao u nekoliko navrata. »Narodnooslobodilački pokret i pitanje jugoslavenske zapadne granice 1941—1945. godine« (*Jugoslavenski historijski časopis* 1/1970), *Istarski mozaik*, 6/1969; na makedonskom jeziku *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija*, 1/1971), »Titova politika prema saveznicima u pitanju Istre i Slovenskog primorja 1941—1944« (*Časopis za suvremenu povijest*, II/1972), »Tito i Istra (aspekti borbe za vraćanje Istre u sastav Jugoslavije)« (*Dometi*, 9—10/1973). Ovo je rezime dosadašnjih istraživanja, skraćena verzija veće studije o problemima jugoslavenskih granica u drugom svjetskom ratu. — V. K.

i talijanskog stanovništva, nego se, naprotiv, isticala jednakost među njima kao preduvjet uspješnom prihvaćanju ideja narodnooslobodilačkog pokreta. Osim toga, talijansko stanovništvo nije privlačilo narodnooslobodilačkom pokretu samo osjećaj ravnopravnosti sa slavenskim življem, nego i perspektiva stvaranja budućega suvremenog naprednog društvenog uređenja u zemlji u kojoj će živjeti. Slavenskom stanovništvu takva spoznaja o novom društvu koje se rađalo jačala je težnju za sjedinjenjem s maticom zemljom.

Vojni i politički rezultati oslobodilačke borbe u Jugoslaviji u 1942. godini pojačavali su pozicije narodnooslobodilačkog pokreta, čije su se ideje prenosile na široke slojeve naroda. Duh novog vremena u nadolasku prelazio je preko stare jugoslavensko-talijanske granice. U Istri i Slovenskom primorju u to vrijeme već su djelovale prve grupe boraca i partijskih aktiva i uspostavljale se sve jače prekogranične veze. Iako su postojale velike teškoće u uključivanju naroda Istre i Slovenskog primorja u borbu 1942. godine, zbog oštrog represivnih mjera talijanskih organa, ipak već tada postignuti su značajni uspjesi. Npr. u Slovenskom primorju formiran je Pokrajinski komitet Osvobodilne fronte (OF), postoji mreža organa narodne vlasti, formiraju se partizanske jedinice, tamošnji talijanski stanovnici uključuju se u narodnooslobodilački pokret i dolazi do razmjene partizana s obje strane stare granice. U Istri se taj proces tada odvijao nešto sporije zbog izuzetno opsežnih protumjera okupatora i teškog održavanja veza preko granice.

Međutim, te teškoće uključivanja narodnih masa u borbu u prvoj polovici 1943. godine uvelike su savladane. To je vrijeme kada je narodnooslobodilački pokret uhvatio dubok korijen u narodu, kada se naglo širila mreža organa narodne vlasti po selima i gradovima. U martu je osnovano rukovodstvo KP Hrvatske za Istru, a u augustu Okružni narodnooslobodilački odbor za Istru. U Slovenskom primorju u aprilu te godine formirane su prve brigade, a u septembru, odmah poslije kapitulacije Italije, Narodnooslobodilačko vijeće za Slovensko primorje, kao najviši organ Osvobodilne fronte za tu oblast, i mnogobrojni organi narodne vlasti. Aktivnost u Istri i Slovenskom primorju zemaljskih centralnih komiteta KPJ, odnosno odgovarajućih glavnih štabova, dala je ove rezultate od izuzetnog značenja za ostvarenje prve etape borbe za te krajeve. Organi KP Italije u Istri i Slovenskom primorju, koji su imali drukčiji odnos prema programu i djelovanju rukovodstva jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta u tim oblastima, s vremenom su ponoseni snažnom strujom raspoloženja narodnih masa i njihovim opredjeljenjem. Tada se u borbu naroda Istre i Slovenskog primorja sve više uključuju talijanski stanovnici, ne samo kao antifašisti, nego i kao pristaše opravdane promjene suvereniteta nad tim oblastima u kojima živi velika većina hrvatskog i slovenskog stanovništva, uvjereni da će novi društveni odnosi u novoj Jugoslaviji osigurati i njihova nacionalna prava i svestrani progres.

U primjeru Istre i Slovenskog primorja potvrđena je pravilnost politike oslona na narodne mase u rješavanju svih političkih i vojnih pitanja. Visoko i najviše rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta usmjevalo je akciju na potpuno pridobivanje cjelokupnog stanovništva, da

bi to bio glavni argument u provođenju druge etape borbe — na međunarodnom planu, za priključenje tih krajeva Jugoslaviji. Bez podrške stanovnika tih krajeva ciljevima te borbe, bez njihove opredjeljenosti za novu Jugoslaviju, bile bi dovedene u pitanje vrijednosti svih ostalih argumenata u političkoj borbi za zelenim stolom. Tome iskustvu su nas učili primjeri poslije prvoga svjetskog rata, od Mirovne konferencije u Parizu do ugovora u Rapallu.

Razvoj političke i vojne aktivnosti u Istri i Slovenskom primorju u prvoj polovici 1943. godine pokazao je da su se opravdali svi napori za pokretanje naroda u političku i oružanu borbu. Narodna vlast razvijala se i bila u neprestanom usponu. Do sredine 1943. godine desetine njenih organa praktično su istisle organe talijanske fašističke uprave, djelujući i dalje u najvećoj tajnosti, u okolnostima trajne opasnosti. U cjelini gledano, u Istri i Slovenskom primorju prije kapitulacije Italije saznali su svi uvjeti da zemaljski organi Hrvatske i Slovenije učine prvi korak za javno političko izjašnjavanje o tim teritorijima. Taj stil postepenoga političkog istupanja, od lokalnih i pokrajinskih do zemaljskih i općejugoslavenskih organa, bio je izraz ne samo demokratskih odnosa u aparatu nove države koja se izgrađivala, nego i pravilan taktički postupak, dok smo bili u fazi opreznog ispitivanja prvih reagiranja saveznika na naše djelovanje u Istri i Slovenskom primorju i na naše principijelno držanje prema tim oblastima.

Kapitulacija Italije u septembru 1943. godine bila je katalizator mnogim procesima na unutrašnjem i vanjskom planu našega političkog prisustva u Istri i Slovenskom primorju. Općim ustankom naroda tih krajeva oslobođena je gotovo cijela Istra i Slovensko primorje, osim nekih gradova koje su zaposjeli Nijemci. Narod je sam ili zajedno s partizanskim jedinicama razoružavao talijansku vojsku, srušio aparat talijanske vlasti, uspostavio narodnooslobodilačke odbore i masovnim prijavljivanjem za Narodnooslobodilačku vojsku formirao nove partizanske brigade. Time je izražen svojevrsan plebiscit stanovništva tih krajeva za novu Jugoslaviju, za njegovo priključenje matici-zemlji. Tim manifestacijama opredjeljena naroda Istre i Slovenskog primorja završena je borba za njegovu orijentaciju na narodnooslobodilački pokret i novu Jugoslaviju.

Legalizirajući volju naroda tih krajeva, 13. septembra 1943. godine Okružni narodnooslobodilački odbor za Istru proglasio je priključenje Istre matici-zemlji. To proglašenje potvrdio je ZAVNOH sedam dana kasnije. Istim aktom proglašeni su ništetnim svi međunarodni ugovori kojima je poslije prvoga svjetskog rata uspostavljen talijanski suverenitet nad Istrom, Rijekom, Zadrom, Lastovom, Cresom i Lošinjem. ZAVNOH je sve te krajeve i otoke pripojio »matici-zemlji — Hrvatskoj, a preko nje novoj demokratskoj, bratskoj zajednici naroda Jugoslavije [...]«. Dotle je 16. septembra Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskog naroda proglasio »priključenje Slovenskog primorja slobodnoj ujedinjenoj Sloveniji u demokratskoj Jugoslaviji«. I ZAVNOH i Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskog naroda tim su odlukama garantirali nacionalnu individualnost talijanskom stanovništvu dijelova priključenih Jugoslaviji. U svojstvu glavnog predstavničkog tijela Jugoslavije

na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, u novembru, potvrđene su te odluke o sjedinjenju Istre, Slovenskog primorja i jadranskih otoka s Jugoslavijom. Tim aktima, koji su potvrdili opredijeljenost naroda tih krajeva, izvršen je proces na unutrašnjem planu borbe za promjenu stare jugoslavensko-talijanske granice. Otada se to pitanje prenosi na međunarodnu platformu za sinkcioniranje nastalog stanja, čime počinje druga etapa koja traje do njegove realizacije.

Među dokumentima Drugoga zasjedanja AVNOJ-a, kojih je kopija predata Britancima, nalazile su se i odluke o priključenju tih krajeva Jugoslaviji. Tako su Britanci i time bili o tome obaviješteni. Međutim, britanska vlada zastupala je politiku da se u Evropi, naročito zapadnoj i južnoj, ne mogu mijenjati granice bez velike štete po britanski utjecaj u tim zemljama. Iz tih i nekih drugih razloga britanska vlada ostala je nijema na izvjesne pokušaje jugoslavenske vlade u emigraciji koji su išli za tim da zadovolje ambicije nekih njenih ministara, bez ikakvog oslonca u narodu i bez realnog procjenjivanja dometa zahtjeva i trenutka njegova pokretanja.

S obzirom na takvu politiku, Britanci nisu nikako reagirali na naše odluke o sjedinjenju. Britanci su precizno poznavali stanje u Istri i Slovenskom primorju, jer su tamo imali svoje promatrače. Dakle, nije moglo biti riječi o eventualnoj nedovoljnoj upućenosti. Ipak, postojala je mogućnost da se zaključi kako je britanska vlada raspoložena prema našim odlukama, a to je bilo reagiranje službenih talijanskih krugova, koji su bili pod savezničkom kontrolom, ali u prvom redu pod britanskim utjecajem. Oštri napadi talijanske vlade, koja je bila pod kontrolom saveznika, na naše odluke, zahtjeve i argumente bez sumnje su odražavali britanski stav. Osim toga bilo je i drugih posrednih pokazatelja koji su potvrđivali tu ocjenu. Nacionalni komitet nije žurio s razjašnjavanjem toga pitanja u britanskoj politici. Nije iskorištena mogućnost da se preko britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu zatraži objašnjenje; u tom slučaju izložili bismo se mogućnosti da nam odgovore da saveznici nisu priznali ni Nacionalni komitet ni AVNOJ, pa ih naše odluke ne obavezuju na komentar ili odgovor britanske vlade.

Na osnovi tih konstatacija, Tito se u svojstvu predsjednika Nacionalnog komiteta odlučio na dvosmjernu aktivnost naše politike o pitanju Istre i Slovenskog primorja: jednim pravcem na unutrašnjem planu, a drugim na vanjskom. Na unutrašnjem pravcu trebalo je održati neprekidno produbljavanje svih dostignuća narodnooslobodilačkog pokreta u Istri i Slovenskom primorju: od jačanja i širenja organa narodne vlasti do sve većeg priliva boraca u partizanske jedinice tih oblasti. Smatrajući da će kasnije neizbježno uslijediti trenutak kada će se pitanje tih teritorija razmatrati na savezničkom nivou, trebalo je odmah u inozemstvu povesti smišljenu kampanju za vraćanje tih teritorija, da se tako izrazi odlučnost zahtjeva rukovodstva nove Jugoslavije za ispravku zapadne granice, pri čemu treba uzeti kao osnovu argumentacije opredijeljenost naroda Istre i Slovenskog primorja za priključenje Jugoslaviji. U toj aktivnosti neće se javno angažirati predsjednik Nacionalnog komiteta sve do trenutka kada bi njegov autoritet u javnom istupu mogao znatno pojačati naše zahtjeve na putu njihova oživotvorenja.

U skladu s takvim programom, već u prvoj polovici 1944. godine od stanovnika Istre i Slovenskog primorja formiraju se nove partizanske jedinice, u kojima ima i veliki broj Talijana iz tih krajeva. Tada su u Slovenskom primorju formirane dvije primorske divizije Narodnooslobodilačke vojske, dok će kasnije u Istri biti formirana i jedna istarska divizija. Veze preko stare granice učvršćene su, a organi narodne vlasti praktično su bili jedini stvarni organi upravljanja. Usprkos protumjerama novoga njemačkog okupatora i neofašističkih formacija, gdje ih je bilo, Istra i, naročito, Slovensko primorje tada su praktično bili dio jugoslavenske cjeline u borbi, kada stara granica nije predstavljala nikakvu prepreku ni teškoću za međusobno komuniciranje. Politički i vojni događaji u tim oblastima popularizirani su u emisijama radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Naša štampa im je davala odgovarajući publicitet. Da bi se lakše vodila politička borba protiv otpora nove talijanske vlade i njoj bliskih krugova i posredno slabio stav Velike Britanije prema tome pitanju, u Italiju je otišao povjerenik za vanjske poslove Nacionalnog komiteta dr Josip Smodlaka. Tamo je razvio široku djelatnost, koja je imala vidnog učinka među talijanskim političarima. S talijanske strane javljaju se prijedlozi za nove varijante rješenja spora: jedni nude da Istra i Slovensko primorje ostanu u sastavu Italije, a otoci i Zadar pripadnu Jugoslaviji; drugi zahtijevaju talijansko-jugoslavenski dijalog o spornim pitanjima. Dotle je talijanska iredenta ostala najbučnija i nepomirljiva prema svakoj promjeni prijašnjeg stanja. Dok je polemika s Talijanima upravo započela, Vrhovni štab je zatražio od savezničkih vojnih vlasti u Italiji i Africi da dozvole Hrvatima iz Istre i Slovencima iz Primorja, koji su bili zarobljeni, kao pripadnici talijanske kraljevske vojske, da se priključe Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije ako to žele. Taj zahtjev postavljen je i Winstonu Churchill, predsjedniku britanske vlade, u Londonu. Zatražena je u tome i podrška sovjetske vlade i ona ju je obećala.

Kada je u julu na Visu došlo do razgovora Tito-Šubašić, od Šubašića je zatraženo da se javno izjasni u korist Istre i Slovenskog primorja i da poradi nešto kod Britanaca u tome pravcu. U deklaraciji Šubašićeve vlade od 8. augusta stoji da će vlada nastojati da se Jugoslaviji pripoje otuđeni krajevi u kojima žive pripadnici naših naroda. Kada su u Vrhovni štab stigle informacije da su Britanci oštro zamjerali Šubašiću zbog takvog izjašnjavanja o tome pitanju, bila je potvrđena pretpostavka, u koju se inače nije sumnjalo, da su Britanci u principu protivni promjeni granice.

U to vrijeme u probleme Istre i Slovenskog primorja upleli su se novi činioci. Sovjetska zimska i proljetna ofenziva na južnom dijelu Istočne fronte dovela je Crvenu armiju u Besarabiju; još jedan nalet i ona će preplaviti Rumunjsku i upasti u Bugarsku, čime će ući na Balkan i produžiti u Podunavlje. Dotle je napredovanje savezničkih armija u Italiji bilo tako sporo da nije bilo izgleda da će naglo krenuti naprijed. Churchill je vidio da je nastupio trenutak kada treba učiniti nešto značajno, da bi zapadni saveznici mogli stići prije Crvene armije u druge podunavske zemlje. Bilo je jasno da se ne može računati na to da savezničke armije preko talijanskog kopna stignu na sjever dovoljno brzo i skrenu na istok u Podunavlje prije Crvene armije. Pravovremeni

dolazak snaga zapadnih saveznika u podunavske zemlje bio je moguć samo savezničkim iskrcavanjem u Istru i Slovensko primorje, odakle bi preko Jugoslavije krenule u Austriju i Mađarsku. To je bila Churchillova ideja koju dugo nije napuštao. Bio je točno obaviješten o pravom stanju u Istri i Slovenskom primorju, kao i o stavu Tita i Nacionalnog komiteta prema tim oblastima. Zato je smatrao da je prvi korak za ostvarenje savezničkog iskrcavanja na područje sjevernog Jadrana razgovor s Titom, da čuje njegovo mišljenje i namjere ako dođe do iskrcavanja; imao je u vidu odlučan stav rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta o pitanju tih krajeva.

Tito je dobio poziv da na početku augusta dođe u Italiju na razgovor s najvišim savezničkim komandantima Sredozemlja i ovaj put se odazvao. U susretu s feldmaršalom Haroldom Alexanderom, komandantom savezničkih snaga u Italiji, pokrenuto je pitanje Istre i Slovenskog primorja. Tito je informirao Alexandra o pravom stanju i svom gledištu, o našim naporima da se ta područja drže u neprestanoj borbi s njemačkim okupacionim snagama. Sa čisto vojnog stanovišta, Alexander je prihvatio činjenicu da je narod tih krajeva organiziran i angažiran u borbi protiv Nijemaca na strani narodnooslobodilačkog pokreta. To su potvrđivale i njegove informacije koje je dobivao s terena. Međutim, nepuna dva mjeseca ranije, 13. juna, na sastanku angloameričkog Kombinaranog odbora načelnika generalštabova, Britanci su pokrenuli pitanje iskrcavanja u oblasti sjevernog Jadrana. Amerikanci su uvjetovali iskrcavanje brzim napredovanjem duž Apeninskog poluotoka do linije Pisa—Rimini. Saveznički komandant Sredozemlja, general Henry Maintland Wilson, 19. jula dao je prijedlog za ubrzanje dogovorenih operacija, nudeći iskrcavanje u Istru, prodor kroz sjeverozapadne dijelove Jugoslavije u Austriju i Mađarsku. To je prihvatio i Alexander, a dakako i Churchill. Međutim, Amerikanci se nisu nikad oduševljavali britanskom idejom skretanja preko Padske ravnice u Istru i dalje, a još manje desantom na Istru. General Dwight Eisenhower, komandant savezničkih snaga koje će izvršiti invaziju Evrope, kazao je da za takvu akciju »ne bi izdvojio ni jednu svoju diviziju iz Francuske«. Wilson je priznao da su Sjedinjene Američke Države bile za to da se izbjegava Balkan »kao kužna kuća«. A Churchill je pamtio Rooseveltovu poruku od početka jula kada je izričito kazao da ne može pristati da upotrijebi američke trupe protiv Istre i Balkana. — Churchill je tada napustio metodu uvjeravanja svoga američkog saveznika i odlučio da na svoju ruku pripremi političko rješenje ulaska u Istru i Slovensko primorje, što bi, vjerojatno, upotrijebio kao novo sredstvo u obnovljenom pritisku na Sjedinjene Američke Države da bi ih privolio na tu akciju. S takvim mišljenjem krenuo je Churchill u Italiju na razgovore.

Uskoro poslije sastanka s Alexanderom, Tito se susreo 12. i 13. augusta s Winstonom Churchillom. Jedna od glavnih točaka razgovora bila je pitanje Istre i Slovenskog primorja. Dok je razgovor s Alexanderom u pogledu Istre i Slovenskog primorja ostavio pozitivan utisak, razgovor s Wilsonom pokazao je da postoje namjere saveznika (zapravo samo Britanaca) da se ipak tamo iskrcaju. Zato je Tito očekivao da će Churchill ponoviti taj zahtjev, pa je bio spreman na odgovor.

Churchill je bio dobro raspoložen zbog savezničkog napredovanja u Italiji, do čega je došlo poslije pada Rima u savezničke ruke. Obje armije, američka i britanska, neprekidno su napredovale na sjever, pa se činilo da će, u slučaju da Nijemci pokušaju organizirati liniju na kojoj će se zaustaviti i braniti, ta linija biti brzo probijena i napredovanje nastavljeno. Dakle, vojna situacija u Italiji bila je povoljna i davala osnove za optimizam. Churchill je to iskoristio da lakše usrujeri razgovore s Titom u jednom pravcu. Dobro su mu bili poznati svi naši vojni i politički stavovi u pitanju Istre i Slovenskog primorja, pa je očekivao da će Tito nastojati da se razgovori o tome odvijaju oko političkog aspekta toga pitanja. Churchill je zato iskoristio napredovanje saveznika da razgovara samo o vojnom problemu, a da se politički izostave, pozivajući se na stav britanske vlade da se takva pitanja ostave za mirovnu konferenciju.

Tito je u tome susretu bio oprezan, riješen da ni u kom slučaju ne odstupi od odluka AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta. Churchill je u prvom susretu, 12. augusta, ukazao na to da može doći do savezničkog prodora u Istru i izrazio želju da čuje bi li savezničkim snagama pomogle jedinice pod Titovom komandom. Tito mu je odgovorio da raspolaže znatnim snagama i da nema ništa protiv takve operacije uz uvjet da u njoj sudjeluju i naše snage. Taj umjereni stav, prihvatljiv Churchillu, proizašao je iz Titove procjene da savezničke snage u Italiji neće napredovati dalje od Toskansko-emilijskih Apenina, pa od takvog njegovog odgovora Churchill neće imati praktične koristi. (Ta je procjena bila ispravna, jer su se uskoro savezničke snage u Italiji konačno zaustavile upravo u toj oblasti koju su Nijemci utvrdili.) Tito je iskoristio priliku da Churchillu pismeno dostavi mišljenje Nacionalnog komiteta i svoje o Istri i Slovenskom primorju u duhu poznatog stava, uz neka druga pitanja. Ujutro 13. augusta Titu je predat vojni memorandum u ime savezničkog komandanta Sredozemlja, generala Wilsona. U memorandumu stoji da će u slučaju zaposjedanja tih oblasti saveznici uspostaviti u njima svoju vojnu upravu, kojom bi se tobože ukinuo talijanski suverenitet. Takvo stanje bi ostalo do donošenja odluka zainteresiranih vlada o sudbini tih oblasti, što znači tek na mirovnoj konferenciji.

Izričit ton toga memoranduma, neuvijen stil njegovog sadržaja i jasne namjere Britanaca bili su primjer grubog pritiska na predsjednika Nacionalnog komiteta. U memorandumu nije bilo traga poštovanju interesa naroda tih krajeva koji se listom opredijelio za novu Jugoslaviju, nigdje priznanja postojećeg stanja u njima. Uto je Titu predat i Churchillov memorandum u kome o Istri i Slovenskom primorju — nije bilo ni riječi. Smisao te igre bio je jasan: s jedne strane upozorenje na odlučnost držanja Velike Britanije u pitanju Istre i Slovenskog primorja, a s druge sklonost za dijalog o svim drugim pitanjima.

Tito se nije kolebao kako se postaviti u tome dobro smišljenom stilu borbe. Jednostavno je ignorirao Wilsonov memorandum i na njega nije odgovorio. Odgovorio je na sva pitanja u memorandumu koji je dostavio Churchill. U odgovoru je upozorio Churchilla da u Istri i Slovenskom primorju ne postoje samo snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, nego i organizirana civilna vlast narodnooslobodi-

lačkog pokreta. Nadalje, zahtijeva da se razjasni odnos između savezničkih i naših snaga u tom području, ako saveznici dođu tamo, kao i u druge dijelove Jugoslavije kojima bi saveznici komunicirali. Ukazao je na neophodnost preciziranja tih odnosa, čime je odbacio Wilsonov diktat koji je smatrao neprihvatljivim. Uz to, ponovio je pitanje koje je Churchill postavljeno u Londonu — da se Hrvatima iz Istre i Slovencima iz Slovenskog primorja, koje su saveznici zarobili kao talijanske vojnike, dopusti da se slobodno opredijele za Narodnooslobodilačku vojsku ako to žele. Na kraju je upozoravao da se ne može prići rješavanju različitih jugoslavenskih problema jednostrano i brzo bez odgovarajućih posljedica i zaključio: »Ja tome pridajem naročiti značaj u žarkoj želji da neke mjere, na koje mi sticajem okolnosti možemo ponekad biti prinuđeni, ne budu pogrešno tumačene.«

Nakon te razmjene pisanih dokumenata obje strane su se susrele 13. augusta po podne. Razgovor se poveo oko Istre i Slovenskog primorja. Da bi pokolebao svoga sugovornika, Churchill je blefirao da je od feldmaršala Alexandera zatražio da se iskrca u Istru, da bi trebalo o pitanju Istre da se konzultira s predsjednikom Rooseveltom, ali da se to održi u tajnosti, da su Sjedinjene Američke Države protiv teritorijalnih promjena dok rat traje i da to treba riješiti na mirovnoj konferenciji. Churchill smatra da je Istra još talijanska do mirovne konferencije na kojoj će Jugoslavija iznijeti svoje mišljenje.

Te Churchillove tvrdnje i argumenti nisu pokolebali Tita. Churchill je jasno stavio na znanje da, ako dođe do savezničkog iskrcavanja, ni pod kojim uvjetima neće prihvatiti restauraciju talijanske civilne vlasti u Istri i Slovenskom primorju. Ukazao je na to da, iako je Italija kapitulirala a saveznici u Italiji prema njoj primijenili poseban povoljan tretman, Jugoslavija je još u ratu s njom. Istakao je da u Istri postoje naše jedinice i slobodni teritorij. Tamo je i civilna vlast narodnooslobodilačkog pokreta a to se ne može zanemariti.

Taj otpor britanskim težnjama, čini se, Churchill je ozbiljno shvatio. Zaustavljanje savezničkog napredovanja u Italiji, do čega je uskoro došlo, odvajanje snaga iz Italije za iskrcavanje u južnu Francusku i ne baš ohrabrujući izvještaj feldmaršala Alexandera Churchill u vojnom položaju i mogućnostima savezničkih snaga u Italiji, trenutno su pokolebali Churchilla. Tada je smatrao da su izgubljene nade u velike planove. Takvo Churchillovo raspoloženje trajalo je kratko. On forsira ofenzivnu djelatnost savezničkih armija u Italiji, posebno britanske 8. armije. I kada su potkraj augusta napadi 8. armije obnovljeni, on se nada da će ipak uspjeti probiti se u Padsku ravnicu i skrenuti preko Istre ka Beču. Na osnovi prvog poleta britanskog napada, Churchill vješto informira Roosevelta izražavajući mu nadu da će se probiti u Istru i Slovensko primorje kopnenim putem (više se ne spominje desantna operacija) i da će u Istri savezničke snage dočekati »Titovi ljudi«. Takvo je raspoloženje vladalo kod Churchilla potkraj augusta i dobrim dijelom septembra, sve dok se fronta u Italiji, makar onako sporo, pomicala na sjever. Da bi »omekšao« držanje Nacionalnog komiteta prema pitanju Istre i Slovenskog primorja, Churchill je u tu svoju politiku upleo i talijansku vladu, postavljajući se kao zaštitnik njenih interesa. Poslije susreta

u Caserti, u septembru je talijanska vlada Ivanoe Bonnomija zatražila od saveznika da se pitanje jugoslavensko-talijanske granice ostavi za mirovnu konferenciju. U isto vrijeme je talijanska štampa počela novu kampanju za Istru i Slovensko primorje.

Poslije susreta u Italiji, Tito se vratio na Vis. Na sjednici Nacionalnog komiteta i nekih članova predsjedništva AVNOJ-a 17. augusta obavijestio je o rezultatima svojih razgovora u Italiji. Dva dana kasnije, na novoj sjednici, kojoj je prisustvovao i dr Ivan Šubašić s nekim svojim suradnicima, razvila se diskusija o načelnom držanju u pitanju jugoslavenske zapadne granice. Svi su se suglasili da se zahtijeva sjedinjenje s Jugoslavijom tih krajeva u kojima žive Jugoslaveni u većini, a da se pripadnicima drugih narodnosti, koji žive u tim oblastima, osiguraju sva prava u skladu s načelima jednakosti kakva su usvojena u teoriji i praksi našega rata. Eventualni sporovi riješili bi se sporazumno sa susjedima.

U to vrijeme bila je potpuno jasna britanska politika prema tim pitanjima. Ona je ocijenjena kao negativna i štetna za interese Jugoslavije. Na osnovi svega, Tito je donio odluku za akciju u narednoj etapi borbe za sjedinjenje s Jugoslavijom osporavanih teritorija. Prema inozemstvu: s Britancima održavati korektan dijalog, ne odstupajući od naših načelnih stavova, ali uz pojačan energičniji kurs koliko opće prilike budu dozvoljavale; na zahtjeve talijanskih vladinih krugova ne upuštati se u službene kontakte, nego ostati na nivou polemike sredstvima informiranja i eventualno povremenih izjava naših odgovornih ličnosti. Na unutrašnjem planu trebalo je produžiti jačanje organa narodne vlasti i produbljivati njihov utjecaj i funkciju. Raditi intenzivno na formiranju novih jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda od boraca iz tih oblasti, postojeće zadržati na njihovom terenu i pomoći jačanje njihove borbene djelatnosti. Dok su u Slovenskom primorju još prehodne godine formirane 30. i 31. divizija, u Istri se potkraj augusta formira 43. divizija. Trebalo je misliti i na upućivanje u te oblasti novih velikih jedinica iz prostora istočno od stare granice.

Ali, posljednje nije bilo još aktualno. U Italiji se nije mijenjala vojna situacija: fronta se stabilizirala u oblasti Toskansko-emilijskih Apenina, do desanta na Istru nije došlo, niti je bilo izgleda da se saveznici brzo probiju do Slovenskog primorja. Istodobno istočno od Jugoslavije nastupile su značajne promjene: Crvena armija je prodrla u Rumunjsku, a zatim u Bugarsku. Stigla je na istočnu granicu Jugoslavije upravo kada su snage Narodnooslobodilačke vojske prišle izvršenju prve etape konačnog oslobođenja zemlje, a njemačka grupa armija E počela povlačenje iz Grčke.

U takvim okolnostima trebalo je otkloniti svaku sumnju u naše namjere prema dotad otuđenim dijelovima Jugoslavije. Sazrelo je vrijeme da se to javno iskaže, da u savezničkom svijetu ne ostane dilema ni mnogo prostora za političke igre, a našim jedinicama ukaže na zadatak koji im predstoji. Zato je Tito 12. septembra 1944. na Visu prvi put javno kazao da se naši narodi bore, uz ostalo, i za oslobođenje svoje braće u Istri i Slovenskom primorju. Ona će biti, kazao je, oslobođena i živjeti

u domovini sa svojim sunarodnicima. Pri tom je istakao da tuđe teritorije nećemo, ali svoje ne damo.

Titova izjava snažno je odjeknula u savezničkim zemljama. Došla je u vrijeme kada se Churchill sastao s F. D. Rooseveltom u Quebecu da porazgovara o daljnjem vođenju rata ali i o operacijama prema Slovenskom primorju i Istri i dalje, kako je Churchill najavljiivao Rooseveltu u pismima koja su prethodila tome sastanku. Dan poslije Titovog govora na Visu, 13. septembra, Churchill je na prvom sastanku nagovarao Amerikance na »pokret udesno« iz sjeverne Italije, tj. ka Slovenskom primorju i Istri. Tada je otvoreno kazao da je jedan od razloga koji opravdavaju takav potez brzo prodiranje Crvene armije u Podunavlje i »opasno širenje sovjetskog utjecaja u tom području«. Iz razgovora s Amerikancima Churchill je vidio povoljnu perspektivu za svoje stare težnje. Ali, u Quebecu nije ništa konkretno riješeno o Istri i Slovenskom primorju osim što su se Amerikanci složili da se izvjestan broj desantnih brodova zadrži u Sredozemlju za eventualno iskrcavanje u Istru. Još uvijek su Britanci polagali nade na skori prodor kopnom preko sjeverne Italije. Međutim, fronta u Italiji ostala je nepokretna i takva će ostati mjesecima, a planovi za izvršenje desanta neće se nikad ostvariti.

Događaji u jugoistočnoj Evropi odvijali su se brže nego što su Britanci mogli djelovati po svojim namjerama u toj oblasti i u Italiji. Prva etapa jugoslavenske ofenzive za konačno oslobođenje zemlje od kraja augusta dobivala je na snazi i širini zahvata. Uto su se završile i sovjetske pripreme za jesenju ofenzivu u Podunavlju, pa je Crvena armija već 6. oktobra krenula na Mađarsku.

Britanci su se morali konačno pomiriti s činjenicom da savezničke snage iz Italije neće na vrijeme prodrijeti do Slovenskog primorja i Istre, da bi svojim prisustvom u toj oblasti nametnule svoja rješenja buduće jugoslavensko-talijanske granice ili na njih utjecale. Kada bude tamo stigla britanska 8. armija, zateći će već jugoslavensku 4. armiju i jedno-dušno opredijeljen narod Istre i Slovenskog primorja da se sjedini s domovinom kojoj pripada.

SUMMARY

During the period preceding the insurrection of the Yugoslav peoples in 1941, the leaders of the National Liberation Movement had made clear their position favoring a revision of the Rapallo border between Yugoslavia and Italy. They announced that one goal of the Yugoslav people's armed struggle was the reintegration of Istria and the Slovenian Littoral, which were inhabited by Croats and Slovenes, into the structure of Yugoslavia. Attainment of this goal involved two stages. In the first stage, which lasted from 1941 until the capitulation of Italy in September, 1943, the emphasis was domestic: winning popular support in these areas for unification with Yugoslavia, engaging people for active participation in the armed struggle and in creation of organs of the popular government in that area. Until the end of this stage, the populace in Istria and the Slovenian Littoral formed both small and larger units of the National Liberation Army and Yugoslav Partisan detachments, as well as a network of new government organs. Through the general rebellion which took place in both of these areas after the capitulation of Italy, the people expressed their support for New Yugoslavia. This period concluded with the formal inclusion of these areas into Yugoslavia on the part of the highest responsible bodies in the people's government.

The second period began when the inclusion of Istria and the Slovenian Littoral was brought to the international stage. The British were inclined not to accept this position. When the Red Army approached the Balkans in the middle of 1944, the British deemed it necessary to steal the march and enter the lower Danube area first. The shortest route lay across Istria and the Slovenian Littoral. This move added a new dimension to this regional issue. Since the British were aware of the position taken by the National Liberation Movement's leadership regarding Istria and the Slovenian Littoral, they should have known how Yugoslavia would react if Allied forces entered the area. At the meeting between Tito and Churchill in August, 1944, Churchill became convinced that Yugoslavia would not relinquish its demands and rights to Istria and the Slovenian Littoral. For his part, Tito deduced that on this issue the British worked against Yugoslav interests. The Italian government stepped up its campaign against Yugoslavia's demands, which meant increased pressure on the leaders of the National Liberation Movement with regard to the issue of Istria and the Slovenian Littoral. In September Tito decided that this question should no longer remain closed, so later that month he publicly announced his desire to include these areas in Yugoslavia. The events which followed led to the resolution of the issue, so that the desires of the populace in Istria and the Slovenian Littoral were satisfied and the demands by New Yugoslavia that they return to their homeland were justified.